

Г.Єфіменко**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ЯК ОДИН З
ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ МОДЕРНІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА У 1920-1930-ті роки**

Термін „модернізація” нині став популярним в українській історичній науці. Проблемам економічної та політичної модернізації останнім часом присвячується багато праць. Навіть у шкільних підручниках з історії України у 10 класі вивчається розділ під назвою „Радянська модернізація України”. Не лишився осторонь і відділ історії України 1920-1930-х рр. Інституту історії України НАН України. Його співробітники поставили собі за планове завдання в найближчий час дослідити проблеми модернізації радянської України в 1917-1939 рр. в основних її компонентах.

Автор у своїй розвідці звертає увагу на цю проблему під маловідомим раніше кутом зору – він досліджує вплив національно-культурної політики на процеси модернізації. Під терміном „національно-культурна політика” розуміються засоби вирішення більшовицьким керівництвом назрілого у роки революційних подій національного питання. Зокрема, у статті йде мова про національну політику у сфері культури та освіти а також безпосередньо пов’язані з цим намагання компартійної влади

„укоренитися” на місцях, аналізується вплив політики коренізації, що в Україні переважно прийняла форму українізації, на модернізаційні процеси в СРСР

При дослідженні цієї теми автор вважає за доцільне підходити до її вивчення так, наче йому не відомо, чим усе скінчилося. Оскільки мова буде йти про політику компартійного керівництва, то логічно буде спробувати поглянути на проблему з точки зору представників владних органів. Відправною точкою дослідження при цьому є теза про те, що ніякі, навіть найбільш геніальні люди, не могли точно передбачити усі наслідки своїх дій. Отож ми не будемо розглядати дії влади так, наче вона чітко і беззастережно виконувала свій план від „А” до „Я” і точно знала, які рішення й до яких результатів призведуть, як буде розвиватися суспільство. Аналізуючи вплив національно-культурної політики на модернізаційні процеси, ми вважаємо за доцільне звернути увагу на такі аспекти проблеми:

По-перше, варто окреслити актуальність проблеми та стан її дослідження на нинішньому етапі. При цьому необхідно буде не лише проаналізувати ставлення до цієї проблеми російських та українських істориків, а й обґрунтувати доцільність заявленої у заголовку проблеми.

По-друге, слід проаналізувати місце, що відводилося у більшовицькій доктрині національно-культурній політиці у ході здійснюваних перетворень. Варто порівняти більшовицькі підходи у вирішенні селянського та національного питання, причому як тактичні заходи, так і стратегічні наміри, а також ті зміни, що відбулися під впливом безпосередньої практики модернізації.

Третім важливим аспектом проблеми, який ми розглянемо у своєму дослідженні, стане аналіз особливостей національно-культурної політики в радянській Україні. При цьому необхідно звернути увагу, наскільки національно-культурна політика, здійснювана в УСРР відповідала загальносоюзним принципам, визначеним ще на XII з’їзді РКП(б).

Відповідно четвертим питанням стане аналіз основних принципів національно-культурної політики у межах усього СРСР. Спектр можливих питань для аналізу тут надзвичайно широкий. Але ми розглянемо лише одну, але дуже важливу і показову складову національно-культурної політики – ставлення компартійно-радянської влади до розвитку мов.

Вплив національно-культурної політики на модернізаційні процеси

Наприкінці XIX – початку XX ст. перед Російською імперією постала нагальна потреба прискорити економічний та політичний розвиток держави. Щоб не опинитися на периферії світової політики, їй необхідно було терміново наздоганяти провідні країни Заходу. Для цього потрібні були рішучі кроки, спрямовані на зміну соціально-економічних та політичних засад імперії, на лібералізацію національно-культурної політики та прискорення темпів розвитку освіти. Перед керівництвом країни постало завдання модернізувати суспільство, перетворити його з сільського на індустріальне.

Переважає більшість сучасних російських істориків, які займаються питаннями модернізації Росії, вважають, що модернізація суспільства здійснювалася б за будь-якої влади. Зокрема, на незворотності процесу модернізації наголошує А.Сенявський. Він вважає, що питання про те, бути чи не бути російській модернізації в умовах колоніальної експансії Заходу не стояло: відмова від неї означала занепад та крах російської державності, а разом з нею і російської цивілізації¹. На зумовленому історичними обставинами „наздоганяючому розвитку” Росії наголошує А.Вишневський, підкреслюючи при цьому, що такий шлях був незворотним, незалежно від того, хто б переміг у громадянській війні – червоні чи білі, бо всьому причиною були „умови старту”. Дослідник вважає, що „передреволюційний розкол у суспільстві був надзвичайно глибоким, білим переможцям прийшлося б опиратися на ті самі соціальні прошарки суспільства, на які опиралися червоні, а параноїки були не лише у більшовиків”². Подібної точки зору на зумовленість модернізаційних процесів притримуються й інші російські дослідники, хоча оцінки історичних процесів у них часто не співпадають³. Провина, або скоріше біда царського уряду була в тому, що він не зміг своєчасно і правильно зреагувати на нові вимоги життя, перш за все це стосувалося надзвичайно малого ступеня вертикальної мобільності, невизначеності у сільськогосподарській політиці та ігнорування національно-культурного розвитку неросійських народів.

Характеризуючи радянську модернізацію, переважна кількість російських дослідників також замовчують один з найголовніших її аспектів – національно-культурну політику, а відтак і національні особливості модернізації. Аналізуючи працю А.Вишневського,

українські вчені Б.О.Парахонський, С.І.Пирожков, О.У.Хомра справедливо зауважили: „Річ не в тому, що регіональні проблеми не розглядаються у праці А. Вишневського взагалі. Їм тут приділено багато уваги. Проблема в тому, що національна за своєю організацією «периферія» розглядається виключно під кутом зору «центру». З таких позицій, зрозуміло, виникнення нових незалежних держав на пострадянському просторі виглядає чимось випадковим та історично невиправданим. З цим об'єктивно налаштований дослідник навряд чи зможе погодитися. Такі установчі дослідницькі орієнтації, якими здебільшого керується автор, не дозволяють йому проникнути у глибші шари досліджуваних ним модернізаційних процесів”⁴.

Така оцінка, на жаль, буде справедливою для переважної кількості робіт російських істориків, особливо тих із них, хто живе і працює у центрі. Так, наприклад, А.Соколов, один з провідних російських науковців, що у дослідженні історії 1920-1930-х рр. теоретично обґрунтовує та успішно використовує нові методологічні підходи у своїх працях, національно-культурну політику більшовицької влади, що є важливою складовою модернізаційного процесу, відверто ігнорує. У своєму блискучому посібнику для студентів історичних вузів, обґрунтовуючи необхідність вивчення історії „знизу” і фактично здійснюючи на практиці свої теоретичні надбання, він просто уникає розгляду цього питання. Але, зауважимо, такий підхід до історичного дослідження пояснюється тим, що усі висновки робляться на основі аналізу колективних уявлень та настроїв населення, що проживало у центрі Росії. Отримані ж оцінки чомусь традиційно екстраполюються не лише на всю Росію, а і на весь тодішній СРСР. А коли в спробах написати „історію знизу” і згадується національне питання, то згадки ці носять необґрунтовані висновки, оскільки суспільні настрої та колективні уявлення у національних регіонах такими дослідниками явно не вивчалися. Серед таких досліджень зустрічається навіть думка про єдину помилку Й.Сталіна – “продовження лінії на націєбудівництво” у Конституції СРСР 1936 р⁵. Це зайвий раз підкреслює неповноту досліджень російських істориків у напрямку соціальної історії.

Таким чином питання національно-культурної політики та її визначального впливу на модернізаційний процес, чи то внаслідок обмеженості кута зору, чи то через політичну недоцільність їх вивчення в Росії на сучасному етапі, залишаються поза увагою істориків та суспільствознавців сусідньої держави. Це відчутно

виявляється на прикладі російських загальнодержавних підручників. Особливо у порівнянні їх з українськими. Так, наприклад, про політику коренізації в СРСР з російського підручника з вітчизняної історії для 9 класу („История России. XX век. / Авторы О.В.Волобуев, В.В.Журавлёв, А.П.Ненароков, А.Т.Степанищев/. – М.: Дрофа, 2001) дізнатися нічого неможливо, тоді як у кожному українському підручнику чи навчальному посібнику цьому питанню приділяється чимало уваги. Те ж можна спостерігати і у вузівських підручниках Росії (див наприклад Соколов А.К. Курс советской истории. 1917-1940. Учебн. пособие для вузов. – М., 1999) та України. І, звичайно, у російській історіографії зовсім не аналізується, можливо як політично недоцільний, той факт, що на території сучасної Росії у місцях компактного проживання українців здійснювалася, і досить успішно, політика українізації, яка, до речі, тривалий час вважалася дійовим засобом модернізації суспільства⁶.

Якщо поглянути на таке ставлення до вивчення національно-культурної політики, враховуючи сучасне суспільно-політичне становище України і Росії та інтереси правлячих еліт цих двох держав, то така увага до національної політики 1920-1930-ті рр. (чи її ігнорування) стає цілком зрозумілою*. Однак варто підкреслити, що при вивченні проблеми модернізації радянського суспільства, дослідженню якої в російській історичній науці приділяється чимало уваги, ретельний аналіз національно-культурного та політичного розвитку неросійських народів на території Росії конче потрібен. Адже більшовицьке керівництво ніяк не змогло б успішно здійснити перетворення суспільства з аграрного на індустріальне без врахування національних особливостей. Так, наприклад, початкову освіту, без якої індустріалізація просто немислима, неросійські національності могли швидко і якісно опанувати лише рідною мовою. Водночас, саме завдяки переміщенню населення (у національних регіонах – неросійського) з села в місто стає можливим урбанізаційний перехід – найвища стадія урбанізаційного процесу, котра, як підкреслює російський історик А.Сенявський, призводить до радикального перетворення усього суспільства на “міській основі” і є основною ознакою модернізації⁷. Зрозуміло, що неросійські народи брали активну участь у модернізаційних процесах. Не

* Варто відзначити, що на регіональному рівні, особливо в національних автономіях Росії, вивченню національної політики 1920-1930-х рр. приділяється значно більше уваги, ніж у центрі.

враховувати при цьому національно-культурних потреб місцевого населення більшовицька влада не могла та й не збиралася. Зауважимо, що від цього досвіду, який допоміг компартійному керівництву утримати під власним контролем переважну більшість території Російської імперії, відмовлятися не варто і сучасній Росії.

Національно-культурну політику, як одну з визначальних складових у модернізаційному процесі, майже не аналізують і українські дослідники. І це при тому, що окремим питанням здійснення національно-культурної політики присвячено багато праць. Однак на те, що запровадження тієї ж політики коренізації було зумовлене не в останню чергу саме потребами модернізації економіки, уваги звертається недостатньо. Такий взаємозв'язок національно-культурної політики та модернізації чітко підмітила одна з небагатьох російських дослідниць, що надає належну увагу національній політиці, – Т.Красовицька. Вона зауважила: „Головною метою національно-культурної політики Радянської влади, в яких би формулах чи гаслах вона не відображалась, був модернізаційний прорив країни, необхідність зайняти належне місце у ряду високо розвинутих країн (держав)”⁸. Тобто національно-культурну політику не можна розглядати як якусь самоціль. Вона займала належне і, можливо, головне місце у радянській модернізації суспільства.

Місце національно-культурної політики у більшовицькій доктрині

Перед тим, як перейти до безпосереднього аналізу впливу національно-культурної політики на радянську модернізацію суспільства, варто звернути увагу на те місце, яке вона займала у більшовицькій доктрині. Причому, на наш погляд, подібне місце національно-культурна політика мала б посісти у будь-якого переможця громадянських та національно-визвольних війн, що вирували на території колишньої Російської імперії і, зокрема, в Україні у 1917-1920-х рр.

Після захоплення більшовиками влади перед ними постало стратегічна мета – наздогнати в економічному та розвитку західні країни. Це потрібно було зробити якомога швидше, щоб не допустити витіснення Росії на периферію світової політики. При цьому необхідно було вирішити основні дві проблеми, які свого часу привели у безвихідь царський уряд – селянську та

національну. Водночас потрібно було створити вагомі передумови індустріалізації і, відповідно, урбанізації суспільства.

Якщо порівнювати ставлення більшовицького керівництва до селянського і національного питання напередодні бурхливих подій 1917 р., і на початку 1920-х рр., то ми помітимо як схожі, так і відмінні риси. Схожим було те, що події того часу внесли вагомі корективи у декларовані гасла, змінили тактику більшовиків у цих питаннях. Так, більшовики, щоб опанувати народну стихію, були змушені спочатку формально прийняти есерівське гасло „Землю – селянам”, а потім, після невдалої спроби запровадити великі колективні господарства в Україні, реально погодитися з наданням землі у приватне користування та відмовитися від спроби форсованого будівництва комунізму. Національне ж питання, яке більшовики тривалий час вважали за другорядне, вони теж активно використали задля збільшення свого впливу на суспільство, проголосивши право націй на самовизначення, погодившись із відокремленням Польщі та Фінляндії та формально визнаючи незалежність радянської України. При цьому, однак, для національно-культурного розвитку України у цей час більшовицьке керівництво фактично нічого не робило, обмежувалося переважно гаслами.

Таким чином найважливішою спільною рисою у ставленні більшовицького керівництва до селянського та національного питання було свідоме використання їх більшовиками задля того, щоб спочатку захопити, а потім утримати владу. Завдяки цим поступкам знімалася соціальна напруга в суспільстві, більшовики заручалися підтримкою чи хоча б нейтралітетом широких верств населення. Однак наскільки такі поступки відповідали стратегічному завданню – наздогнати західні країни в економічному розвитку?

Від відповіді на це питання залежала і подальша доля тих чи інших поступок, зроблених більшовиками на початку 1920-х рр. І вона визначалася не лише суб'єктивними бажаннями більшовицького керівництва, а й об'єктивними потребами модернізації суспільства. Надання великій кількості селян землі у приватну власність для вільного господарювання, навіть при їх успіхах на цій ниві, вирішувала одну лише проблему – ліквідовувала опір селянства новій владі. Але виконання основного завдання економічного розвитку при цьому відчутно гальмувалося. Адже для успішної індустріалізації в СРСР потрібно було не лише товарне виробництво хліба (чого в результаті надання усім бажаним селянам землі суттєво не вистачало), а й масове

переселення жителів села у міста, надлишок робочої сили у містах. Для цього потрібно було створити у місті кращі умови, аніж у селі. До того ж у селах, в силу їх розпорошеності, було набагато важче запроваджувати початкову та середню освіту, а без певного рівня освіти населення здійснити модернізаційні перетворення було неможливо. Таким чином дрібне приватне господарювання, що було основною рисою нової економічної політики на селі, об'єктивно не могло сприяти швидкому переходу радянської Росії від сільського до індустріального суспільства, а відтак не мало перспектив розвитку на той час. Тим більше, що ринкові відносини у масштабах країни були надзвичайно обмежені.

Зовсім іншим було місце національно-культурної політики. І керівники більшовиків, це добре розуміли. Вже напередодні та під час революції перевагою більшовиків було те, що ця партія була чи не єдиною загальноросійською, що не надавала національному питанню самодостатнього значення, а відтак не виступала супротивником національно-культурного чи навіть державного розвитку поневолених народів. Можливо, на території частини національних утворень така нейтральна позиція була невеликим недоліком, але ще більшою завадою успіхам певної політичної сили в загальноросійських масштабах ставало чітке і беззаперечне визначення пріоритетів у національному питанні. Адже у такому разі значно звужувалися можливості маневру, значно збільшувалася кількість беззаперечних ворогів, позаяк ворожі більшовицькому режиму сили формувалися якраз на окраїнах імперії.

Керівництво більшовиків чітко усвідомило, що хоча основними у революції були соціальні вимоги, а до утворення національних держав переважна частина бездержавних народів Російської імперії ще не дозріла, з національним питанням все-таки треба було рахуватися. Тим більше, що великий приплив місцевих жителів у міста під час індустріалізації у будь-якому випадку спонукав би владу якось забезпечити їх національно-культурні потреби. Адже реформи могли б стати успішними лише у разі підтримки їх значною частиною населення, а у містах дедалі б зростала частка місцевого населення, в Україні, відповідно, українців. Без врахування їх культурних потреб більшовицька влада не могла розраховувати на успіх модернізаційних процесів. А нові жителі міст не могли миттєво відмовитися від свого національного коріння. Компартійна влада, що пильно стежила за колективними уявленнями населення, мусила це враховувати.

Необхідною передумовою побудови індустріального суспільства був також широкий розвиток освіти, у першу чергу професійної. Адже без певного рівня освіти у робітників, кількість яких дедалі збільшувалася, про будь-які успіхи в економіці годі було й мріяти. Водночас масову підтримку освітніх заходів радянської влади, швидкі темпи засвоєння знань та їх пристойну якість могло забезпечити лише навчання рідною мовою. Широкий підтримці населенням політики компартії сприяло і спілкування владних органів з місцевим населенням рідною мовою. Названі чинники спонукали більшовицьке керівництво значну увагу приділяти національному питанню, зокрема, на території України активно здійснювати політику українізації в культурно-освітній сфері та в партійно-державному управлінні.

Однак цей розвиток, що передбачав різке підвищення культурно-освітнього рівня широких верств населення, об'єктивно сприяв чіткій національній самоідентифікації місцевого населення, а відтак зріст національної самосвідомості та поширення ідей державної незалежності в національних регіонах були неминучі. Компартійному керівництву потрібно було якось обмежувати подібні настрої. Перед ним фактично стояло завдання збереження імперії. Російський дослідник В.Красильщиков ту модель модернізації, яка склалася у Росії та СРСР, цілком слушно називає імперською, основний принцип якої – оновлення заради збереження імперії⁹.

Але примусове російщення, – вважало керівництво більшовиків, – не вихід. Воно навпаки може призвести лише до посилення сепаратистських тенденцій. Тому компартійна влада оголосила великодержавний шовінізм основною небезпекою у національному питанні, але не як такий взагалі, а як живлюще джерело для „українського націоналізму”. Зокрема, у резолюції XII з'їзду РКП(б) про великодержавний шовінізм говорилося так: “Цей ухил шкідливий не тільки тому, що він, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів з місцевих людей, які знають національну мову, створює небезпеку відриву партії від пролетарських мас національних республік, а й насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму (до націоналізму місцевого – Г.Є.), утруднюючи боротьбу з ним”¹⁰.

Взагалі ж більшовицьке керівництво у питанні національному бажало обійтися без примусу. Рожевою мрією В.Леніна з самого початку революційних було намагання добитися, як він говорив, щоб комуністи гноблених націй вимагали “найбільш повного, у

тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації”. Тоді як комуністи гноблячої нації повинні вимагати права націй на самовизначення для гноблених націй”¹¹. Саме у цьому була мета й коренізації – добитися того, щоб за асиміляцію виступали саме представники поневолених народів. Але досягти цього було дуже непросто.

Однак вихід, хоча б теоретично, було знайдено. Характеризуючи більшовицькі погляди на подальші шляхи розвитку суспільства та порівнюючи їх з довоєнними, С.Гантіґтон слушно зауважив: „Слов’янофіли та західники вели суперечки про те, чи може Росія відрізнятись від Заходу, не являючись при цьому відсталою у порівнянні з Заходом. Комунізм знайшов ідеальне рішення проблеми: Росія відрізнялася від Заходу і знаходилася у принциповій опозиції стосовно нього тому, що вона була більш розвинутою, аніж Захід. Вона першою здійснила революцію, котра незабаром мала розповсюдитися на весь світ”¹². Тобто, згідно комуністичної теорії, завдяки революції Росія випереджала інші країни у розвитку суспільних відносин. Основою більшовицьких поглядів на майбутній розвиток була теза не про те, що „ви інші, але ми станемо такі як ви”, як говорили західники, і не „ви інші, а ми не станемо такі як ви”, як говорили слов’янофіли, а „ми інші, а ви невдовзі станете такими як ми”. Саме ця думка, що й відображалася передусім у сподіваннях на швидку світову революцію, стала основним імперативом в здійсненні національної політики і найбільш чітко у ній відобразилася. Вона тим чи іншим чином задовольняла як вище компартійне керівництво, так і місцевих комуністів.

Безпосередньо у національно-культурній політиці це виявилось наступним чином. Компартійне керівництво не відмовлялося від кінцевої мети у національному питанні – „злиття націй”. Але при цьому проголошувалося чимало застережень, які заспокоювали націоналів. По-перше, до початку 1930-х рр. таке злиття бачилося лише у світовому масштабі. По-друге, воно мало відбутися не на основі російської нації. По-третє, згідно сталінської теорії націй, подібне „злиття” могло статися лише після етапу розквіту національних культур і мало бути виключно добровільним. Це фактично означало, що під час активної модернізації суспільства партія, як наголосив Й.Сталін, „підтримує і буде підтримувати розвиток і розквіт національних культур народів нашої країни,

вона буде заохочувати справу зміцнення наших нових, соціалістичних націй¹³.

Таким чином, політика коренізації (в Україні – переважно українізації), запроваджена більшовицьким керівництвом у 1923 р., була вагомим засобом модернізації суспільства, важливим і необхідним етапом для переходу на рейки індустріалізації. Вона не лише допомагала компартійному посилити свій авторитет серед місцевих жителів, а й створювала умови для прискорення процесу побудови індустріального суспільства, що й було стратегічним завданням більшовиків. Відтак задекларована національно-культурна політика, на відміну від непу на селі, була не тимчасовою поступкою з метою завоювання довіри у суспільстві, а однією з головних складових частин модернізаційних процесів. Відмовитися від врахування національно-культурних особливостей означало поставити хрест на прискореному економічному розвитку. Однак і сприяти національному відродженню компартійне керівництво не збиралося, – недарма було проголошено курс на будівництво “національної формою та соціалістичної змістом” культури. Це, зрештою, було одним із чинників, що завадило радянській модернізації саморозвиватися у майбутньому. Найбільш яскраво така позиція компартійної верхівки виявилася в національно-культурній політиці на території радянської України. Саме аналізу цієї політики, що дістала назву українізації, ми присвятимо наступні сторінки нашої роботи.

Політика українізації як засіб модернізації українського суспільства

Більшовицьке керівництво, що, як ми вже наголошували вище, поставило за мету наздогнати в економічному відношенні провідні країни Заходу, добре розуміло – для досягнення цієї мети необхідно дуже уважно ставитися до національно-культурних потреб поневолених Російською імперією народів, допомагати їм у національно-культурному розвитку. В Україні національно-культурна політика мала свої особливостями, викликані подіями 1917-1921 рр. Причиною цього був перш за все той потужний поштовх, що дали національно-визвольні змагання розвитку української культури, формуванню національної самосвідомості. Тому більшовики при здійсненні політики українізації (як українського варіанту коренізації) були змушені рахуватися з українізацією як

процесом, тобто не стояли відверто на заваді українського національного відродження.

Основним чинником цього була відсутність комуністично налаштованих кадрів з місцевого населення, що могли б сприяти “вкоріненню” більшовицької влади. Їх треба було ще “виростити”. До того ж різні соціальні верстви мали власне ставлення до національної політики більшовиків та відігравали свою роль в окреслений історичний період. Л.Якубова у зв’язку з цим зазначає, що “протягом усього часу запровадження коренізація перебувала на перетині політичних інтересів різних соціальних шарів, суспільних груп, політичних сил в середині КП”¹⁴. А відтак керівництво ВКП(б), попри усі свої намагання, не могло у 1920-ті рр. жорстко контролювати усі сфери життя українського суспільства.

Щоб отримати підтримку населення, посилити свій авторитет серед місцевого населення та здобути можливість впливати та суспільні процеси в Україні, більшовицьке керівництво було змушене погодитися на співпрацю не лише з українськими націонал-комуністами, а й з некомуністичною інтелігенцією. Серед останньої із запровадженням політики коренізації набуло розповсюдження т.зв. зміновіховство, послідовники якого лояльно ставилися до влади, вважаючи що вона надає можливість розвиватися українській національній культурі.

Водночас владні структури не втрачали “контрольного пакету акцій” українізації, вони пильно слідували за національними процесами в українському суспільстві. Тобто намагалися не допустити тих процесів, що могли б спричинити у майбутньому відокремлення України. Про це, зокрема, свідчить пильна увага до української громадськості з боку репресивних органів, що була типовим явищем з перших років запровадження політики коренізації¹⁵. Яскравим прикладом цього є доповідна записка ДПУ УСРР Л.Кагановичу “Пожвавлення української націоналістичної інтелігенції”, в якій аналізується ситуація в 1926 – 28 рр. У документі наголошується на необхідності збору усебічної інформації про прихильників українського національного відродження, що активно працюють на ниві української культурної роботи і підкреслюється, де їх шукати (українська інтелігенція, ВУАН, УАПЦ тощо)¹⁶.

Такі інструкції не можна назвати, як наголошує Ю.Шаповал, “протидією політиці українізації”¹⁷. Адже метою більшовицької українізації було встановлення контролю над українським

суспільством, наближення етнічного менталітету, побуту та духовної культури українців до “загальноприйнятої”, уніфікація змісту освіти та культури, а відтак нівелювання національних особливостей. Наведені інструкції не заважали, а лише допомагали здійсненню цих цілей. Адже політика – це напрямок діяльності державної влади, а керівництво СРСР (і на це вказує сам автор) не було зацікавлене в українському національному відродженні. Тому цю інструкцію радше можна назвати органічною складовою політики українізації, оскільки про відмову від просування українців у владні структури та від національної форми української культури у ній не йшлося.

Однак політика – це мистецтво можливого, вміння досягати компромісів. Внаслідок слабкої популярності серед населення та недостатнього контролю над суспільством верхівка ВКП(б) до певного часу намагалася не демонструвати свою неприязнь до культурної роботи української громадськості. Це зовсім не означає, що в наміри більшовиків входило бажання підтримати таку роботу. Найбільш далекоглядні представники української інтелігенції ще в часи непу стверджували, що “в українізації кожен українець повинен бачити не розвиток української культури, а політичне шарлатанство компартії”¹⁸. „По сутності своїй українізація, – говорили, наприклад колишній український соціал-демократ Левицький та професор Баланін, – найбільш грандіозна провокація, за допомогою якої виявляються усі елементи, котрі співчувають українському руху. При зміні курсу всі вони потраплять до рук ДПУ”¹⁹. Однак їх застороги не були сприйняті у суспільстві. На значну частину населення політика більшовиків у національному питанні справила позитивне враження.

Важливим фактором, що сприяв запровадженню політики українізації, суттєво вплинув на хід її здійснення, було вмiле використання більшовиками суспільної свідомості, колективних уявлень про те, якими мають бути дії владних органів у вирішенні національного питання. Сила компартійної влади була у тому, що вона у своїй політиці завжди враховувала психосоціальні уявлення суспільства, пильно слідкувала за колективними настроями, “вчилася у мас”, як говорив В.Ленін. Про це свідчать як регулярні звіти ГПУ про настрої у суспільстві, так і багато інших фактів.

Опора на широкі верстви населення була одним з найсильніших місць у політиці більшовиків. Підтримці населенням внутрішньої політики ВКП(б), створенню враження “народності” влади і,

врешті, модернізації суспільства сприяв високий ступінь соціальної мобільності* у суспільстві. В УРСР значну роль у цьому відіграла політика українізації, котра допомагала українцям подолати комплекс меншовартості, надавала їм певні переваги у просуванні по службовим сходінкам. Від такої політики компартійне керівництво не мало права відмовитися, інакше б постраждалою виявилася б сама влада.

До 1933 р. у силу певних обставин між українськими націонал-комуністами та правлячою верхівкою ВКП(б) не було незборимих протиріч. Головним завданням компартійного керівництва у цей час була підготовка прокомуністично налаштованих кадрів із місцевого населення. Воно досить успішно було виконане. Одним з основних показників цього є відсоток українців у складі КП(б)У. Ми бачимо, що станом на кінець листопада 1932 р. українці у складі КП(б)У склали 60,7%²⁰, тоді як на 1 січня 1924 – 33%.²¹ Серед секретарів РПК налічувалося 57% українців, а серед секретарів МПК – 45%, що, до речі, вважалося недостатньою кількістю²².

Це зовсім не означає, що політика українізації виконала всі завдання, які їй були поставлені більшовицьким керівництвом. Верхівка ВКП(б) мусила йти на певні компроміси при задоволенні своїх прагнень. Так, наприклад, компартія не змогла б “укорінитися” в українському суспільстві без часткового подолання комплексу меншовартості українців як етносу, що у свою чергу

* Соціальна мобільність – процес руху індивідів між організованими елементами соціальної структури: класами, прошарками, групами, статусами, позиціями; зміна місця того чи іншого соціального суб'єкта в соціальній структурі суспільства. Соціологи відзначають, що соціальна мобільність є умовою стабільності суспільства, дозволяє активним індивідам з нижчих соціальних рівнів переходити на вищий. У суспільстві при цьому досягається ефект зберігаючого клапана, який зменшує соціальну напругу, ймовірність революційних дій нижчих класів. Окрім характерної усім суспільствам, де відбувається процес індустріалізації, горизонтальної, у 1920-1930-ті рр. була надзвичайно висока вертикальна соціальна мобільність, причому як висхідна, так і низхідна. Цьому сприяли як сам факт створення нової владної еліти, так і різноманітні чистки та репресії серед радянського та компартійного апарату, внаслідок чого “звільнявся” шлях наверх. До того ж переваги у можливості зробити кар'єру здобули саме представники двох наймасовіших верств населення – селян та робітників, оскільки одним із основних чинників було саме соціальне походження

сприяло підвищенню рівня національної самосвідомості українців. Цьому ж сприяв, попри пильний контроль над змістом, стрімкий розвиток початкової та середньої освіти, що була, як вже зазначалося вище, необхідною складовою перетворення суспільства з аграрного на індустріальне.

Щоб не допустити великого впливу національних елементів на формування радянського та партійного апарату, компартійна верхівка протягом 1923-1932 рр. періодично проводила в Україні кампанії боротьби з проявами “місцевого націоналізму” (“хвильовизм”, “шумськізм”, “волобуєвщина”, “яворщина”, справи СВУ і УНЦ, ліквідація української автокефальної церкви тощо). Та, незважаючи на це, в УСРР до 1933 р. був сильним вплив націонал-комуністів. Частина керівництва КП(б)У, на чолі якої стояв нарком освіти М.Скрипник, вважала українізацію не лише засобом, а й метою політики ЦК ВКП(б) у національному питанні. Ці представники керівництва КП(б)У вважали, що форма і зміст національної політики повинні доповнювати, а не бути протилежними одне одному. Нарком освіти навіть теоретично обґрунтував таку думку. Він, зокрема, наголошував: “Шлях свідомого пролетаря: щоб український селянин пішов за донбасівським пролетарем, у соціальному плані став на бік донбасівського пролетаря, треба, щоб донбасівський пролетар став на бік українського селянина в національному змісті. Українська культура є одна з передумов перемоги соціалізму на Україні”²³.

Однак така теза суперечила стратегічному завданню більшовиків у національному питанні – “злиттю” націй. Не кажучи вже про зміст, сам факт наявності власних (не московських) доробок з теорії національного питання суперечив основним засадам політики коренізації. Ми вважаємо, що в силу ряду причин (необхідність підкорити чи поступово ліквідувати українську інтелігенцію, здійснити колективізацію сільського господарства тощо) вище компартійне керівництво допустило чи навіть спровокувало вихід політики українізації за ті межі, що їй були відведені XII з’їздом РКП(б) у 1923 р., але постійно миритися з цим не збиралося.

З відсотковим зростанням українізованості суспільства більшовицьке керівництво, звичайно б, могло змиритися. Та це неминуче призводило до чіткого усвідомлення національної ідентичності серед українців та зростання рівня їх національної самосвідомості. А такий хід розвитку подій вже був ворожим самій суті вороже самій суті радянської держави і, відповідно, не

був завданням політики українізації.

Однак Й.Сталін і його оточення добре відчували межу між бажаним і можливим. Тому доки ЦК ВКП(б) не вдалося остаточно подолати опір українських селян та встановити цілковитий контроль над українським селом, доки була незакінченою колективізація і селяни, які й були основною соціальною базою українізації, становили небезпеку для влади, вище компартійне керівництво не зважувалося на рішучу боротьбу проти місцевого націонал-комунізму. Навпаки, воно сприяло коренізації державного та партійного апарату, культурно-освітнього життя. Дозволяючи ж деякий примус при українізації, компартійна верхівка СРСР намагалася підготувати для себе ґрунт для майбутнього наступу на українських націонал-комуністів, тому що незадоволених таким примусом знаходилося чимало. Отже припинення активної українізації повинно було знайти у майбутньому певне розуміння в суспільстві.

Зліквідувавши шляхом терору голодом навіть пасивний опір українського селянства та встановивши суворий контроль над українським суспільством, керівництво ВКП(б) на початку 1933 р. змінює тактику у здійсненні національної політики в Україні. Точкою відліку у зміні національної політики можна вважати 23 лютого 1933 р. – дату усунення М.Скрипника та призначення В.Затонського на посаду наркома освіти. Відтоді будь-які дії попереднього наркомосу, що заважали уніфікаційним процесам та сприяли зростанню національної самосвідомості українців, оголошувалися буржуазними та ворожими “трудящим масам”. Значна частина дослідників вважають цю подію закінченням політики українізації. Наскільки аргументована така точка зору?

Щоб з’ясувати це питання варто нагадати, що метою політики коренізації було здобуття підтримки комуністичної влади переважною частиною населення України. Вона мала була досягнутою шляхом розбудови “національної за формою і соціалістичної за змістом” української культури. Це означало перш за все уніфікацію цього змісту відповідно “загальносоюзним” стандартам. Націонал-комуністи ж не лише запроваджували національну форму, а й пропагували національний зміст української культури, тобто виходили за межі політики українізації. Тому верхівка ВКП(б) вирішила виправити ці “викривлення”.

Перед ЦК КП(б)У в 1933 р. було поставлене завдання повернути українізацію у рамки політики коренізації, мета якої була не відродження української нації, а встановлення контролю над її

національно-культурним розвитком, певна зміна стереотипу поведінки, “більшовизація” побуту та духовного життя суспільства. Саме в такому руслі діяли П.Постишев та його команда в Україні.

Якщо наголошувати на тому, що політики українізації була припинена, то не варто наводити приклади репресій проти прихильників українського національного відродження у керівництві КП(б)У, знищення відомих діячів культури та науки. У даному випадку потрібно збирати докази, що свідчили б про те, що влада відмовилася від національної форми української державності, не сприяла чи навіть заважала просуванню українців по владних щаблях, не давала б можливості більшості населення отримати початкову та середню освіту рідною мовою.

Цього за, великим рахунком, не відбувалося. Мало того, після того, як маховик репресій проти “націонал-ухильників” та “буржуазних націоналістів” спав, компартійне керівництво знову чимало уваги приділяло просуванню українців до владних структур. Про це, зокрема, свідчать постанови політбюро ЦК КП(б)У про українізацію в областях(1935 р.) та рішення про висунення українців на керівні посади у ряді наркоматів²⁴. Свідченням того, що відмови від політики українізації не відбулося є і той факт, що навіть після усіх чисток КП(б)У протягом 1933-1936 рр., у яких найбільший відсоток відсіву був якраз серед тих, хто вступив до лав партії у 1931-1932 рр., у КП(б)У було 57% українців.²⁵ Подібна ситуація склалася і в інших напрямках. Навіть сам факт того, що характеризуючи національну політику в одній із постанов огрбюро ЦК КП(б)У 1937 р.²⁶ українську мову названо державною, теж свідчить на користь нашої думки. Та й сьогоденні показники “українізованості” культури, освіти, преси програють у порівнянні з 1937 р.

З огляду на вищенаведені факти ми можемо стверджувати, що в 1933 р. політика українізації не була припинена. Просто керівництво ВКП(б) після ліквідації шляхом терору голодом спротиву українського селянства могло вже не озиратися при здійсненні своїх планів як на українську громадськість, так і на націонал-комуністів. Було взято курс на посилену уніфікацію національно-культурного життя, комуністичною пропагандою і агітацією було охоплено увесь можливий інформаційний простір, населення активно виховувалося у “більшовицькому” дусі. Як наголошувалося у партійних документах, “більшовицькою українізацією” була замінена “петлюрівська”. При цьому активних носіїв останньої було знищено.

Та й просто не могли більшовики дозволити собі відмову від політики українізації. Адже основним у внутрішній політиці ВКП(б) було завдання “наздогнати та перегнати” країни Заходу в економічному розвитку, необхідною умовою чого була модернізація суспільства. А саме політика українізації і стала одним із засобів такої модернізації та чинників підтримки населенням України більшовицького керівництва. У 1938 р. була остаточно згорнута лише політика коренізації стосовно національних меншин, котрі так і не вдалося “перевиховати” у комуністичному дусі. Але їх відсоток в українському суспільстві був невеликий і це не відобразилося на економічному розвитку держави.

У зв'язку з поданим вище аналізом політики українізації постає питання – наскільки вона відповідала основним принципам національно-культурної політики, що здійснювалася у масштабах усього Радянського Союзу? Щоб детально та ґрунтовно відповісти на це питання, потрібно написати велику монографію. Ми звернемо свою увагу на одну з найбільш показових сфер національно-культурної політики – мовну. При цьому охарактеризуємо основні постулати більшовицької влади у здійсненні національної політики, а також її зв'язок з модернізаційними процесами на прикладі ставлення більшовицького керівництва до розвитку мов.

Відображення основних етапів національно-культурної політики 1920-1930-х рр. у мовній сфері

Основним показником мовної політики держави може слугувати стан справ у мовознавстві. Більшовики активно використовували цю галузь для досягнення своєї мети (стратегічної чи тактичної) у національній політиці. Доки широко розповсюдженими були ідеї світової пролетарської революції, доки у Кремлі сподівалися на активізацію та перемогу революційних і антиколоніальних рухів у всьому світі, сталінське керівництво дбайливо ставилося до розвитку національних мов, слідкуючи водночас за тим, щоб російську мову та культуру не нав'язували підкореним народам. При цьому, однак, не віталися спроби частини національної інтелігенції підкреслити національні відмінності різних мов, розвивати їх у напрямку відриву від якогось спільного знаменника.

Водночас варто підкреслити, що російська мова тривалий час в уяві теоретиків ВКП(б) не була таким спільним знаменником для мов народів СРСР, незважаючи на те, що кінцевою метою у

національному питанні було проголошено злиття націй. Адже більшовицькі вожді сподівалися на перемогу своїх ідей на Заході, що мало стати складовою частиною переможної ходи комунізму у всьому світі. Оскільки за західним світом визнавалася першість у економічному та культурному відношенні, то сподівалися на перетворення російської мови на єдину світову не доводилося. До того ж вважалося, що російська мова, як мова царизму та національного гніту, була перешкодою інтернаціональній єдності трудящих.

Більшовицьке керівництво слідкувало за дотриманням на практиці рівноправності у цій сфері. Так, наприклад, восени 1924 р. Сталін засудив рішення президії ВЦВК РСФРР, згідно з яким усі документи, які надсилаються у Москву мали бути складені російською мовою, або ж посилалося разом з російським перекладом. Генсек у своєму листі підкреслив, що таке рішення „суперечить лінії партії в національному питанні”, і що варто було, „встановити повну свободу „надходження паперів” та заяв на будь-якій мові будь-якої національності і без будь-якого обмеження”. А для покращення роботи він запропонував „організувати при Президії ВЦВК чи його секретаріаті спеціальний корпус перекладачів з усіх мов усіх національностей РСФРР”²⁷. Тобто на той час інтернаціоналізм розглядався як рівність усіх націй, без існування пануючої мови, що асимілювала б усі інші. Такі ідеї не лише не згасли, а й посилилися наприкінці 1920 – на початку 1930-х років в умовах економічної кризи в провідних країнах Заходу.

Кремль у своїй національній політиці тривалий час підкреслював відсутність провідної нації у межах СРСР. А відтак наголошувалося на суттєвій різниці між поняттями „асиміляція” та „злиття” націй. Асиміляція, як примусове навернення підкорених народів до пануючої мови, суворо засуджувалася. Російська мова не вважалася за таку, що гідна наслідування, національне гноблення всіляко ганьбилася. Водночас розглядалися як буржуазні й спроби місцевої інтелігенції підкреслити національну самобутність та розвивати національну самосвідомість неросійських народів. Адже це заважало торуванню шляху до „злиття націй”, що було стратегічної метою комуністичної доктрини у національному питанні, але мало відбуватися добровільно і не на основі російської мови. Такий підхід більшовицького керівництва дозволяє нам характеризувати політику у цій сфері як інтернаціоналізацію мов.

Теза про те, що „ми інші, а ви (весь оточуючий світ) невдовзі станете такими як ми” спонукала більшовицьке керівництво до активного пошуку шляхів досягнення проголошеної мети. Щоб підготувати населення до майбутнього спілкування з європейцями та підкреслити розрив спадкоємності з мовною політикою царизму, кремлівські можновладці у розвитку мовознавства визначили спільний знаменник у вигляді створення писемності на основі латинських літер для народів, що її не мали, а також латинізації існуючих абеток. Важливим засобом культурної революції та вагомим кроком до інтернаціоналізації мало стати створення для всіх народів СРСР уніфікованого* на латинській основі алфавіту. Ця нова абетка в майбутньому повинна була стати основою для єдиної світової мови.

Першими на шляху зміни абетки стали мови, створені на арабській основі – найбільш складної для вивчення та незрозумілої для іншомовних громадян. Це ж стосувалося і середньовічних східних алфавітів. Незважаючи на те, що латинізацію існуючих названих абеток місцеві прихильники старовини оголошували „пихатим ставленням західних людей до Сходу з його своєрідною та безцінною, незрозумілою для „гяурів”, культурою”²⁸, ця справа була усе ж успішно здійснена. Так, протягом 1923-1935 рр. (переважна більшість – 1929-1932 рр.) під керівництвом Всесоюзного центрального комітету нового алфавіту (ВЦКНА) на латинській основі було створено писемність для 31 народу, що не мав її до цього часу, на латинську абетку було переведено 23 мови з арабською основою та 7 з інших мов²⁹. Однією з основних передумов успішного завершення цього процесу був саме той факт, що перехід здійснювався на латинську, а не російську абетку, тобто не йшлося про русифікацію цих мов. У зв'язку з цим один з керівників ділянки мовознавства в СРСР професор Яковлев наголошував: „При обговоренні питання латинізації східні національності свідомо обрали латинську абетку як таку, що не має у своїй історії якого-небудь присмаку русифікаторської політики та насильницької місіонерської діяльності”³⁰.

* Уніфікований новий латинський алфавіт – така абетка, при якій літери, що мали подібне у різних мовах звучання, писалися скрізь однаково. Нову літеру можна було запровадити лише для визначення того звуку, який в жодній з існуючих абеток ще не був позначений. Основний принцип такого алфавіту – кожна літера мала передавати один звук. Така форма алфавіту допомагала зробити зрозумілою для читання будь-яку абетку без спеціального її вивчення.

Сказавши „а” щирі інтернаціоналісти у вищих ешелонах влади, речником яких виступав нарком освіти РСФРР А.Луначарський, вирішили, що наприкінці 1920-на початку 1930-х років настав час говорити і „б”, тобто запроваджувати латинізацію усього існуючого в СРСР алфавіту. Перш за все це стосувалося російської абетки. Першим кроком у цьому напрямку можна назвати сприяння латинізації тих народів, що мали до революції абетку на російській основі. Так, у 1929-1932 рр. абхази, ойроти, хакаси, комі-зиряни та комі-перм'яки змінили свою російську абетку на латинську. Ще раніше це зробили якути та осетини (відповідно у 1920 та 1923 рр.). Окрім того, калмики та балкарці, що спочатку з інших абеток перейшли на російську, теж запровадили у себе латинський алфавіт³¹. За станом на 1935 р. 58 національностей загальною кількістю 20 млн. чол. застосовували латиницю у своєму письмі³².

При складанні уніфікованих абеток для малих народів Півночі, що були фактично оточені російським населенням, про запровадження російського алфавіту навіть не йшлося. Окрім названої причини – російська мова як знаряддя гноблення, – додалася інша, що й стала головною. Як зазначив Смидович, член ВЦКНА та голова відповідного комітету Півночі, „росіяни не довго утримаються на своєму алфавіті, то ж і не потрібно давати північним народам російську абетку, краще відразу навчити їх латиниці”³³. І справді – усе йшло до того. У 1929 р. з професорів-мовознавців була створена комісія по латинізації російської мови, яка представила у 1930 р. на розгляд та обґрунтувала – з точки зору мовознавства, політики та економіки – три проекти переходу російської мови на латинську абетку. Російська абетка членами комісії розглядалася як „національно-буржуазна графічна оболонка” соціалістичного змісту радянського друку, яка, до того ж, утруднювала „мовне і культурне спілкування національностей” в державі. Саме існування російської абетки визнавалося основною перепорою на шляху латинізації інших абеток (єврейської, вірменської, грузинської, білоруської, української тощо)³⁴. Тому латинізація російської абетки вважалася вагомим кроком на шляху до інтернаціоналізації. Причому, як зазначав нарком освіти РСФРР, такий перехід потрібно здійснювати рішуче та безповоротно, не гребуючи насиллям, як свого часу у 1918 р. здійснювалася реформа російського правопису та календаря. При цьому він підкреслив, що такою була воля В.Леніна³⁵. Цікаво,

що М.Скрипник свою активність у розв'язанні національного питання теж пояснював настановами В.Леніна...

Однак справа до латинізації російської писемності не дійшла. Спочатку більш нагальною була потреба забезпечити колективізацію села, що проходила із значними ускладненнями. А потім – з 1933 р. – змінилися міжнародні обставини і сподівання на швидку світову революцію згасли. Натомість виявилось, що найбільший спротив політиці радянської влади на селі чинили саме „націонали”, особливо українці. Серед російських же селян колективізація отримала найбільшу підтримку. Варто було замислитись та зробити певні висновки... Поступово владні керманічі перестали називати російську мову мовою гноблення, питання про латинізацію відпало само собою. Компартійне керівництво зрозуміло – необхідно підтримувати тих, хто найбільш підтримує його. До того ж росіяни були основним державотворчим етносом СРСР і подальші експерименти з ними могли призвести і їх до спротиву радянській владі.

Усвідомивши у 1932-1933 рр., що у світовому масштабі радянської республіки створити не вдасться, більшовицьке керівництво почало розглядати проблему створення єдиного народу у межах СРСР. Але оскільки ідея інтернаціоналізму була широко розповсюдженою, то певний час переважною було точка зору, згідно якої хоч і планувалося „злити нації”, однак російський етнос не мав стати базою для цього, тобто мова про асиміляцію, а відповідно і русифікацію не йшла. Ми назвемо такий спосіб розв'язання національного питання „внутрішньою інтернаціоналізацією” (російська культура та російський народ не оголошувалися передовими та гідними для наслідування, структуру поведінки росіян та їх колективні уявлення не вважалися за приклад, історичний досвід - заперечувався). Одним з найбільш яскравих представників такого погляду на національну проблему, прихильником створення „радянського народу” не на російській снові був М.Бухарін³⁶.

Своєрідною межею, точкою відліку, від якої шальки терезів поступово почали схилитися на користь прихильників русифікації*,

* У розумінні автора русифікація передбачає, наприклад в Україні, не стільки нищення всього українського, як впровадження усього російського: мови, культури, звичаїв, історичної пам'яті тощо, пропаганду вищості та прогресивності російського народу у порівнянні з іншими, організоване поширення елементів „російськості” в усіх галузях життя. Хоча названі два процеси не суперечили, а скоріше

є 1935 рік. У мовній політиці в цьому році порушується питання (але не приймається рішення!) про повернення на кирилицю писемності тих народів, що перейшли з неї на латиницю. На початку 1930-х рр. та запровадження кирилиці серед тих народів Півночі, що жили в російському оточенні. Але водночас, як говорилося у листі директора Інституту національностей Діманштейна до голови Ради національностей Хацкевича, потрібно „виступати проти тих великодержавників, котрі пропонують на Кавказі, в Середній Азії і т. ін. перейти на російський алфавіт”³⁷. Це була чи не остання згадка про великодержавний шовінізм.

Перевагою, але не остаточною перемогою прихильників русифікації позначилися 1936 – перша половина 1937 рр. Саме у цей час почали говорити про прогресивну роль російської мови у культурному розвитку поневолених народів, почали пропагувати російську культуру – причому „взагалі”, а не виключно пролетарську, як це було раніше. У 1936 р. приймається рішення про повернення до російської абетки усіх мов, що раніше існували на її основі. 13 грудня 1936 р. Президія ЦВК СРСР видала постанову „Про перехід латинізованої писемності народів Півночі на алфавіт на російській основі”, згідно якої усі народи Півночі (окрім якутів) переводилися на латинську абетку³⁸. Якби тільки цим і обмежилися, то це б виглядало цілком логічно – навіщо ново-сформованим писемним мовам створювати додаткові труднощі у відносинах із провідною мовою? Однак цим справа не обмежилася і з 1938 р. вже розпочався поголовний перехід на російську абетку.

Кремлівські можновладці вирішили утворити нову націю все-таки шляхом асиміляції з російською. Російська мова та культура ставали базовими при утворенні нової спільності людей – радянського народу. Ці зміни у пріоритетах національної політики у мовній сфері безпосередньо торкнулися і території України – у травні 1938 р. на російський шрифт було переведено молдавську писемність, прийнято рішення про створення нового українського правопису, більш наближеного до російського. Ще раніше за те, що у ньому було замало русизмів, затаврували академічний російсько-український словник³⁹. Ідея інтернаціоналізму, яка теоретично не зникла, поступово перетворювалася в своєрідний „експортний продукт”. У Радянському Союзі відмовляються від

доповнювали одне одного, усе ж вони відбувалися не завжди одночасно. Активне нищення усього національно-самобутнього, навіть комуністичного ґатунку, в Україні розпочалося у 1933 р.

активної кампанії коренізації, інтернаціоналізм в межах СРСР починає розумітися як прилучення до досягнень „старшого брата”, „великого російського народу”, – ці визначення з’явилися у 1937-1938 рр. Характерний приклад трактування попередньої національної політики стосовно нацменшин приводить у своїй роботі А.Вдовін: „Еврейская культура была нужна, как нужна была и литература всех национальных меньшинств для того, чтобы к известному периоду подготовит массы на их родном языке к ассимиляции”⁴⁰.

Таким чином, на основі аналізу політики українізації та основних етапів мовної політики кремлівських можновладців у 1917-1938 рр., можна виділити основні три етапи в національно-культурній політиці більшовиків.

I етап – до 1932 – автор охарактеризував як глобальну інтернаціоналізацію. Злиття націй, а відтак і мов, у цей час вважалося можливим лише у світовому масштабі. Російська мова ніяких переваг при цьому не отримувала – вона теж повинна була зникнути. На практиці було чимало зроблено для розвитку національних культур і мов, оскільки це не заважало намірам Кремля на тому етапі, і навіть допомагало збільшити (чи зберегти) свій вплив на суспільство в умовах стрімкої модернізації економіки. Компартійне керівництво у цей час всіляко підкреслювало рівноправність і рівноцінність усіх націй і мов. У цей період серед двох основних завдань національно-культурної політики пріоритет надався усе-таки її модернізаційним завданням.

II етап – 1933 - 1936 рр. – можна визначити як внутрішню інтернаціоналізацію. Характерною ознакою національної політики у цей час був курс на злиття націй, а відтак і мов, в межах СРСР, але ще не на основі російської. Тобто про асиміляцію ще не йшлося. Оскільки розвиток національної свідомості народів СРСР, зокрема українців, був завадою задекларованому Сталінім зближенню націй, з будь-якими національними особливостями велася запекла боротьба. Підкреслення окремішності та самобутності української мови, чому сприяла позиція М.Скрипника, була суттєвою завадою намірам компартійного керівництва і тому дії наркома були засудженні, а його політика припинена. Однак традиційні російські цінності ще не пропагувалися, основні засади національно-культурної політики збереглися. На цьому етапі здійснювалося лише те оновлення, яке сприяло збереженню імперії.

III етап – друга половина 1937 - 1938 рр. – курс на прискорену русифікацію. Російські національні цінності, російська історична пам'ять, як і російська мова оголошувалися провідними і гідними прикладами для наслідування. Поняття „російська” та „інтернаціональна” мова та культура стали синонімами. На нетривалий час модернізаційна складова в національно-культурній політиці була призабута, на перше місце висунулося завдання збереження імперії. Але у наступні роки компартійна влада відмовилася від стрімкої русифікації.

Основні причини відмови у 1933 р від курсу на „глобальну інтернаціоналізацію” були, на наш погляд, такі:

По-перше, розвиток міжнародних подій показав, що світова криза не переростає у революцію, а відтак сподівання на світову революцію марні. Тобто практична доцільність попереднього курсу у національній політиці відкладалася на невизначений строк.

По-друге, і це головне – внутрішній хід подій показав більшовицькому керівництву, що незважаючи на всіляку підтримку національно-культурного розвитку неросійських народів, зокрема ліквідацію неписьменності, розвиток освіти рідною мовою та інше, саме у національних регіонах соціально-економічні кампанії більшовицького керівництва, особливо колективізація, проходили з найбільшими ускладненнями*. Найбільший супротив таким діям було виявлено саме в Україні, де, до речі, успіхи у національно-культурному розвитку були беззаперечні і такими визнавалися Кремлем до 1933 р. Таким чином було цілком зрозуміло, що націоналі, зокрема українці, є далеко не найкращою опорою більшовицького режиму. Подальша посиленна увага до національно-культурного розвитку тих же українців спричинила б неможливість виконання другого завдання радянської модернізації – збереження імперії. Усвідомлення цього владою сприяло поверненню більшовицького керівництва до пропаганди російських історичних цінностей, визнання російської мови провідною. Іншого засобу (а його шукали

* Такі труднощі не мають дивувати дослідника, оскільки соціально-економічна політика враховувала перш за все усе-таки колективні уявлення росіян. Більш детально див про це: Єфіменко Г. Радянська модернізація 1920-1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) // Укр. іст. журнал. – 2002. – № 5. – С.3-24.

протягом 1933-1936 рр.) затвердити своє панування у суспільстві компартійне керівництво знайти не могло.

Але обставини, перш за все міжнародні, змусили сталінське оточення керівництво не поспішати, як це планувалося наприкінці 1937- у 1938 рр. і з намірами прискореної русифікації – у майбутній війні підтримка чи хоча б нейтралітет неросійських народів були конче необхідні.. Та й сам той факт, що культурний гегемонізм більшовиків мав теоретичну форму пролетарського інтернаціоналізму, який передбачав поступовість та добровільність у процесі „злиття націй”, сприяв тому, що, як зауважив І Дзюба, „наявність ідеалу, невідповідність між ідеєю та практикою не могли не обмежувати і бодай трохи „облагороджувати” практику”⁴¹.

¹ Сенявский А.С. «Урбанизационный переход» России в XX веке как составляющая часть урбанизационного процесса: Условия, реализация, результаты // Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший. – М.: Наука, 2000. – С.223.

² Вишневский А.Г. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. – М.: ОГИ. – 1998. – С.477.

³ Красильщиков В.А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. – М.:РОССПЭН, 1998; Барулин В.С. Российский человек в XX веке. Потери и обретения себя. / Монография. – СПб.: Алетейя, 2000; Данилов В.П. Возникновение и падение советского общества: социальные истоки, социальные последствия. // Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший. – М.: Наука, 2000 та інші.

⁴ Б.О.Парахонський, С.І.Пирожков, О.У.Хомра. Модернізація Росії: Столітній досвід експериментів. // http://www.niurr.gov.ua/ukr/publishing/panorama4_2000/para_24.htm.

⁵ Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация (книга первая). – М., Алгоритм, 2001. – С.405.

⁶ Про особливості національно-культурної політики початку 1930-х рр. на територіях РСФРР, де компактно проживали українці, див: Сфіменко Г. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР // Сфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938). – К.; Інститут історії України, 2001. – С.114-141.

⁷ Сенявский А.С. «Урбанизационный переход» России в XX веке как составляющая часть урбанизационного процесса: Условия, реализация, результаты // Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший. – М.: Наука, 2000. – С.С.218-219. Автор розглядає перехід до міського суспільства як “широкий модернізаційний процес, який охоплює якісні зміни широкого комплексу соціальних характеристик переважаючої частини населення країни, зміну

- протягом чотирьох-п'яти поколінь якості населення, структури, його зайнятості та способу життя, менталітету та багато іншого” (с.221).
- ⁸ Красовицкая Т.Ю. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х годов. – М., 1998. – 416 с.
- ⁹ Красильщиков В.А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. – М.:РОССПЭН, 1998. – С..22, 28, 52.
- ¹⁰ Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У ч. – К.,1997. – Ч.2. – С.31.
- ¹¹ Ленін В.И. Повне зібр. творів. – Т.27. – С.434.
- ¹² Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С.Хантингтон; Пер. с англ. Т.Велимеева, Ю.Новикова. – М.: АСТ, 2003. – С.215.
- ¹³ Сталін Й.В. Твори. К., 1949. -Т.11. – С.352.
- ¹⁴ Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С.13.
- ¹⁵ Архірейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2000. – №2/4. – С.28-35.
- ¹⁶ Російський державний архів соціально-політичної історії (Далі – РДАСПІ), ф.81, оп.3, спр.127, арк. 235-295. Зміст цього документу, як службового обіжника ДПУ УСРР, висвітлюється також в таких роботах: Архірейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція... – С.33; Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. –К.: Генеза, 2001. – С.27-28
- ¹⁷ Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. –К.: Генеза, 2001. – С.27-28.
- ¹⁸ Цит. За: Архірейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2000. – №2/4. – С.31.
- ¹⁹ РДАСПІ, ф.81, оп.3., спр.127, арк.289.
- ²⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6197, арк. 96
- ²¹ Там само, спр.5261, арк.22.
- ²² Там само, спр.5789, арк.33.
- ²³ Скрипник М.О. До теорії боротьби двох культур. – Харків, 1928. - С.15.
- ²⁴ Про постанови та інші пов'язані з ними рішення див: Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. - С.91-94.
- ²⁵ Вісті ВУЦВК. – 1937. – 2 червня.
- ²⁶ Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України.. – С.104.
- ²⁷ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф.3316, оп.64, спр.43, арк.1-2.
- ²⁸ Луначарский А. Латинизация русской письменности // Культура и письменность Востока. – 1930. – кн.VI. – С.20
- ²⁹ ДАРФ, ф.3316, оп.64, спр.1645, арк.42-45.

-
- ³⁰ Тезисы проф. Яковлева Н.Ф. «О необходимости латинизации русского алфавита», принятые в начале работ подкомиссии по латинизации русского алфавита при Главнауке // Культура и письменность Востока. – 1930. – кн. VI. – С.209.
- ³¹ ДАРФ, ф.3316, оп.64, спр.1645, арк.43.
- ³² Там само. – Арк. 44.
- ³³ Там само. – Арк. 57
- ³⁴ Тезисы проф. Яковлева Н.Ф. ... – С.210
- ³⁵ Луначарский А. Латинизация русской письменности ... – С.22-23
- ³⁶ Про такі настрої частини радянського керівництва та погляди Бухаріна див: Вдовин А.И. «Российская нация». Национально-политические проблемы XX века. – М.: Либрис. – 1995. С.103-114.
- ³⁷ ДАРФ, ф.3316, оп.64, спр.1776, арк.14.
- ³⁸ Там само. – Арк.15.
- ³⁹ Сфіменко Г. Ставлення владних структур до розвитку національних мов у радянській Україні // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції. К., 2003. – С.179-186.
- ⁴⁰ Вдовин А.И. «Российская нация». Национально-политические проблемы XX века. – М.: Либрис. – 1995. С.111.
- ⁴¹ Дзюба І.М. Україна перед сфінксом майбутнього. – К.: Вид-дім „КМ Академія”, 2001. – С.9.